१. दुमी व्याकरणको रूपरेखा (Outline of Dumi Grammar)

दुमी भाषामा हालसम्म वर्ण पहिचानको काम भइसकेको छ। यसको साथै भाषाविज्ञानको मान्यताअनुसार व्याकरण निर्माणको क्रममा छ।

१.१ वर्णविज्ञान (Phonology)

दुमी भाषाको वर्णवैज्ञानिक अध्ययन (Phonological Study) अनुसार यस भाषाका वर्णहरू निम्न प्रकार छन्:

१.१.१ स्वर वर्णहरू (Vowel Phonemes)

दुमी भाषामा सातवटा आधारभूत स्वरहरू छन्। ती प्रत्येकको दीर्घ रूप यस प्रकार छन्:

	अग्र	**केन्द्रीय**	**पश्च**
उच्च	इ/इ:	उ़/उ़:	उ/उ:
मध्य	ए/ए:	अ/अ:	ओ/ओ:
निम्न		आ/आ:	

यी स्वरहरूका आधारमा व्यतिरेकी लघुतम युग्महरू (Minimal Pairs for Contrast) निम्न अनुसार छन्:

/अ/ र /अ:/	*हना*	'ल्याउनु'	*ह:ना*	'खोस्नु'
	खल	'गिठो'	*ख:ल*	'सबै'
/आ/ र /आ:/	*काना*	'टोक्नु'	*का:ना*	'भोकाउनु'
	बाना	'बताउनु'	*बा:ना*	'चुहुनु'
/इ/ र /इ:/	*कीना*	'बाङ्नु'	*की:ना*	'किन्नु'
	ही	'रगत'	*ही:*	'हावा'
/उ/ र /उ:/	*सु*	'मासु'	*सु:*	'दाउरा'
	चुचु	'बाजे'	*चु:चु*	'बच्चा'
/उ़/ र /उ़:/	*चु़*	'बचेरा'	*चु़:*	'विष'
/ओ/ र /ओ:/	*खो*	'भए'	*खो:*	'भाँडाकुँडा'
/ए/ र /ए:/	*जेना*	'बोल्नु'	*जे:ना*	'बोलाउनु'
/इ/ र /उ़/	*क्रीप्ना*	'काट्नु'	*क्रु़प्ना*	'बङ्ग्याउनु'
/इ/ र /उ/	*तीना*	'फुल पार्नु'	*तुना*	'राख्नु'
/इ/ र /ए/	*ङीना*	'सुन्नु'	*ङेना*	'बिरामी हुनु'
/इ/ र /अ/	*खीप्ना*	पकाउनु'	*खप्ना*	'निफन्नु'
/इ/ र /ओ/	*ङीना*	'सुन्नु'	*ङोना*	'रुनु'
/इ/ र /आ/	*सीना*	'फल्नु'	*साना*	'बुच्चाउनु'
/उ/ र /उ़/	*चुक्ना*	'औल्याउनु'	*चु़क्ना*	'जान्नु'

/उ/ र /ए/	*हुना*	'डढ्नु'	*हेना*	'बित्नु'
/उ/ र /अ/	*थुप्ना*	'साँच्नु'	*थप्ना*	'पछार्नु'
/उ/ र /ओ/	*दुक्ना*	'ठोकिनु'	*दोक्ना*	'देख्नु'
/उ/ र /आ/	*सुल्ना*	'लुकाउनु'	*साल्ना*	'केलाउनु'
/ए/ र /अ/	*चेम्ना*	'खेलाउनु'	चम्ना	'चिर्नु'
/एः/ र /अः/	*जेःना*	'बोल्नु'	*जःना*	'चराउनु'
/ए/ र /ओ/	*खेना*	'कोर्नु'	*खोना*	'(माथि) ल्याउनु'
/ए/ र /आ/	*फेना*	'पस्कनु'	*फाना*	'खुस्काउनु'
/एः/ र /आः/	*सेःना*	'मार्नु'	*साःना*	'बुचाउनु'
/अ/ र /ओ/	*खना*	'लैजानु'	*खोना*	'(माथि) ल्याउनु'
/अ/ र /आ/	*चम्ना*	'चिर्नु'	*चाम्ना*	'हराउनु'
/ओ/ र /आ/	*कोना*	'काट्नु'	*काना*	'टोक्नु'

१.२ व्यञ्जन वर्णहरू (Consonant Phonemes)

दुमी भाषामा मूलभूत रूपमा २६ वटा व्यञ्जन वर्णहरू र कतिपय आगन्तुक शब्दहरूका आधारमा थप चारवटा समेत गरी जम्मा ३० वटा व्यञ्जन वर्णहरू रहेको मानिन्छ। ती यसप्रकार छन्:

		द्वयोष्ठ्य	**दन्त्य**	**वर्त्स्य**		**तालव्य**	**हनुमूलीय**	**कण्ठ्य**
				फलकीय	**धारीय**			
		अ. म.	**अ.म.**	**अ. म.**	**अ. म.**	**अ. म.**	**अ. म.**	**अ. म.**
स्पर्शी	अघोष	प फ	त थ		ट ठ		क ख	
	घोष	ब भ	द ध		ड ढ		ग घ	
स्पर्श-सङ्घर्षी	अघोष			च छ				
	घोष			ज झ				
ऊष्म/ सङ्घर्षी	अघोष			स				
	घोष							ह
नासिक्य	अघोष						ङ	
	घोष	म			न			
कम्पित	अघोष							
	घोष				र			
पार्श्विक अन्त:स्थ	अघोष							
	घोष				ल			

केन्द्रीय अन्त:स्थ	अघोष घोष	व				य		?

तालिका १: व्यञ्जन वर्णहरू

यी व्यञ्जनहरूका आधारमा व्यतिरेकी लघुतम युग्महरू (Minimal Pairs for Contrast) निम्न अनुसार छन्:

/प/ र /फ/	*पुक्ना*	'थुपार्नु'	*फुक्ना*	'उठ्नु'
/ब/ र /भ/	*बु*	'बोट'	*भु*	'अगाडि'
/प/ र /ब/	*पीना*	'आउनु'	*बीना*	'दिनु'
/फ/ र /भ/	*फु*	'कुखुरा'	*भु*	'अगाडि'
/प/ र /भ/	*प्रेना*	'टिप्नु'	*भ्रेना*	'फाट्नु'
/त/ र /थ/	*ताना*	'कोट्याउनु'	*थाना*	'चुडाउनु'
/द/ र /ध/	*दाप्सा*	'चाख्ने'	*धाप्सा*	'फराकिलो'
/त/ र /द/	*तना*	'राखिदिनु'	*दना*	'थाप्नु'
/थ/ र /ध/	*थाङ्ना*	'खस्नु'	*धाङ्ना*	'धाउनु'
/क/ र /ख/	*कल्ना*	'लगार्नु'	*खल्ना*	'ओसार्नु'
/क/ र /ग/	*काम्ना*	'चपाउनु'	*गाम्ना*	'कस्सिनु'
/ख/ र /घ/	*खल्सा*	'ओसार्ने'	*घल्सा*	'ठूलो'
/ख/ र /ग/	*खप्ना*	'निफन्नु'	*गप्ना*	'नाघ्नु'
/च/ र /छ/	*चम्ना*	'चिर्नु'	*छम्ना*	'नाँच्नु'
/च/ र /ज/	*चन्ना*	'भाग्नु'	*जन्ना*	'जोत्नु'
/च/ र /झ/	*च्यार्ना*	'पिसाब फेर्नु'	*झ्यार्ना*	'घिनाउनु'
/म/ र /न/	*मुना*	'गर्नु'	*नुना*	'निको हुनु'
/म/ र /ङ/	*मु*	'आमा'	*ङु*	'माछा'
/न/ र /ङ/	*नु*	'नाक'	*ङु*	'माछा'
/य/ र /व/	*याना*	'मन पराउनु'	*वाना*	'जन्माउनु'
/स/ र /ह/	*साल्ना*	'केलाउनु'	*हाल्ना*	'फिँजाउनु'
/ल/ र /र/	*लन्ना*	'निस्कनु'	*रन्ना*	'घोप्नु'

१.३ अक्षर संरचना (Syllable Structure)

दुमी भाषामा पाइएका अक्षर संरचनाहरू यसप्रकार छन्:

१. स्व.	(V)	*ए*	/e/	'अरे'
२. व्य. स्व.	(CV)	*ही*	/hi/	'रगत'
३. स्व. व्य.	(VC)	*अप्*	/up/	'फ्याँक्'
४. व्य. स्व. व्य	(CVC)	*खुर*	/k^{h}ur/	'हात'
५. व्य. व्य. स्व.	(CCV)	*स्वा*	/swa/	'झार'

६. व्य. व्य. स्व. व्य (CCVC) *ल्याम्* /ljam/ 'जिब्रो'

७. व्य. व्य. व्य स्व. व्य (CCCVC) *क्र्वाक्* /krwak/ 'कोच्'

८. व्य. व्य. व्य स्व. व्य (CCCVC) *प्र्याक्* /prjak/ 'फुट्'

९. व्य. व्य. व्य.स्व. व्य (CCCVC) *फ्ल्याम्* /p^hljam/ 'झम्टिनु'

यसरी कुनैपनि अक्षरको केन्द्र (Nucleus) मा अनिवार्य रूपमा स्वर रहन्छ भने आरम्भक (Onset) तथा विराम (Coda) मा व्यञ्जनहरू रहन्छन् । आरम्भकमा हुने दोस्रो तत्त्व सधैं नै अन्तस्थ (Glide) मात्र हुन्छ । अक्षरको बनावटमा हुने तत्वहरूमा स्वर अनिवार्य रहन्छ भने व्यञ्जनहरू ऐच्छिक हुन्छन् । माथिका अक्षरका प्रकारहरूलाई यसरी पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

(व्य.) (व्य.) **स्व.** (व्य) / (C) (C) (**V**) (C)

यसरी दुमी भाषाको अक्षरको सामान्य सूत्र तल लेखिए अनुसार हुन्छ:

$C_0^2VC_0^1$= (C) (C) (V) (C)

२. रूपविज्ञान (Morphology)

प्रारम्भिक अध्ययनका आधारमा दुमी भाषामा हालसम्म प्राप्त केही रूपायन (Inflectional) र व्युत्पादन (Derivational) प्रक्रिया निम्नअनुसार छन् ।

२.१ वचन (Number)

दुमी सर्वनाममा विशेषत: तीन ओटा वचनहरू छन् । नाम र क्रियामा दुईवटा वचनको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी सर्वनामका भने एकवचन, दुईवचन र बहुवचनका लागि अलग-अलग रूपहरू प्रयोग हुन्छन् । (सर्वनामलाई तल छुट्टै तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।)

अ. नाम (Noun) मा:

'-नु' ले दुईवचन र '-मु' ले बहुवचन जनाउने गर्दछन् ।

जस्तै:	*पुलाम्*	'पाहुना'	*चा:चा*	'नाति'
	पुलाम्नु	'पाहुना दुई'	*चा:चानु*	'नाति दुई'
	पुलाम्मु	'पाहुनाहरू'	*चा:चामु*	'नातिहरू'

नोट: दुमी भाषामा आदरार्थी बहु-बचन जनाउन *हाम* को प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै: *दुस्पीहाम* 'अग्रजहरू', *चुपीहाम* 'पुर्खाहरू' आदि ।

आ. क्रिया (Verb) मा:

'-सी' ले दुईवचन र *'नी'* ले बहुवचन जनाउने गर्दछन् ।

जस्तै:	*नम्मेआ जा खीप्ता ।*	'बुहारीले भात पकाउछिन् ।'
	नम्मेनुआ जा खीप्तासी ।	'बुहारी दुईले भात पकाउँछन् ।'
	नम्मेमुआ जा खीप्तानी ।	'बुहारीहरूले भात पकाउँछन् ।'

इ. पुरुषवाचक सर्वनाम र वचन (Personal Pronouns and numbers)

प्रथम पुरुषका द्विवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशी सर्वनाम पनि रहेको पाइन्छ । तृतीय पुरुषमा निकटवाची, दूरवाची र सुदुरवाची गरी तीन तहका सर्वनाम छन् भने दूरवाची तृतीय पुरुष सर्वनाम आदरवाची र अनादरवाची गरी दुई प्रकारको देखिन्छ । दुमी सर्वनामका भेदहरूलाई निम्नअनुसार (तालिका १ मा) प्रस्तुत गरिन्छ ।

पुरुष		एकवचन	दुईवचन	बहुवचन
प्रथम	समावेसी	आङु, आङ्, अङ, आउँ	इन्ची	इङ्की
	असमावेसी		उन्चु, अन्चु	उङ्कु, अङ्कु
द्वित्तीय		आनी, आनु, आना	आन्ची	आनीमु, आन्नी
तृतीय	निकट	उम, ताम, तम	उन्ची, ताम्नु	उनीमु, ताम्मु
	दूर, अनादर	याकाम, माम, मोम	याकाम्नु, माम्नु	याकाम्मु, माम्मु
	दूर, आदर	हाम	हाम्नु	हाम्मु
	सुदूर	ताकाम	ताकाम्नु	ताकाम्मु

तालिका २: पुरुषवाचक सर्वनाम

ई. प्रश्नवाचक सर्वनाम (Interrogative Pronouns)

दुमी भाषामा पाइने प्रश्नवाचक सर्वनामहरू यस प्रकार छन्:

आसु/आसी	'को'	*मो*	'के'
हेम्	'कुन'	*खमु*	'कता'
खम्बी	'कहाँ'	*भीँसोका*	'कसरी'
हीनम/हीयो	'कहिले'	*भीँका/मोना*	'किन'
हीतो	'कति'	*आस्पो*	'कस्को'

२.२ लिङ्ग (Gender)

'-मा/-मु/-मे' ले स्त्री लिङ्ग र *'-पा/-पु/-पे'* ले पुलिङ्ग जनाउदछन् । जस्तै:

एमा !	'आमा !'	*एपा !*	'बुबा !'
मामा	'आमा'	*पापा*	'बाबु'
गुरीकोमा	'अलच्छिना'	*गुरीकोक्पा*	'अलच्छिन'
सीलीमाङ्मा	'साकेला नृत्यमा अगुवाई गर्ने महिला'	*सीलीमाङ्पा*	'साकेला नृत्यमा अगुवाई गर्ने पुरुष'
आमु	'तिम्रो आमा'	*आपु*	'तिम्रो बाबु'
पावम्मु	'पोथी'	*पावम्पु*	'भाले'
ल:मे	'विधवा महिला'	*पेपे*	'दाजु'
बीरमे	'चेली'	*चेल्पु*	'माइति'

२.३ विशेषण (Adjectives)

दुमी भाषामा अधिकांश गुणवाचक विशेषणहरू क्रियामा *'-सा'* प्रत्यय लागेर बन्दछन् । जस्तै:

खाक्सा	'तितो'	*राप्सा*	'पिरो'
घल्सा	'ठूलो'	*धाप्सा*	'फराकिलो'
तृम्सा	'ठिऱ्याउने'	*क्याप्सा*	'चिल्ने'
चाप्सा	'सारो'	*नक्सा*	'गला लाग्ने'

२.४ क्रियाविशेषण (Adverbs)

(अ) स्थानवाचक क्रिया विशेषण (Locational Adverbs)

ताम्बी	'यहाँ'	*माम्बी*	'त्यहाँ'
तुकुसी	'माथि'	*युकुसी*	'तल'

(आ) समयवाचक क्रिया विशेषण (Temporal Adverbs)

आज्झोङ्का	'परार'	*आझोङ्का*	'पोहोर'
आस्नम्का	'हिजो'	*आपेका*	'अघि'
आम्ना	'आज'	*आजाका*	'भरे'
आजि	'पछि'	*आसाला*	'भोलि'
आनम्म	'आघुङ'	*आछेम्म*	'पराघुँङ'

२.५ कारक - विभक्ति (Case clitics)

दुमी भाषामा निन्नअनुसारका कारक-विभक्तिहरू पाइन्छन् ।

उर्जावत कारक (-आ)

नाना-आ जा खीप्नी । 'दिदीले भात पकाउनुभयो ।'

करण कारक (-आ)

पेपे-आ बेथो-आ सु: कोक्नी । 'दाइले खुकुरीले दाउरा काट्नुभयो ।'

कर्म कारक (-ø)

खीची-आ लल-ø खीखती । 'चोरले गहनापात चोरिलग्यो ।'

अधिकरण कारक (-बि)

पबी कीम-बी मोता । 'पबि घरमा छ ।'

अपादान कारक (-लाम्का)

बु-लाम्का सफु थाङ्‌ । 'रूखबाट पात खस्यो ।'

सम्वन्ध कारक (-पो)

ताम् इङ्की-पो देल । 'यो हाम्रो गाऊँ हो ।'

२.६ काल पद्धति (Tense System)

दुमी भाषामा भूतकाल र अभूतकाल गरी दुईवटा मात्र कालको रूपहरू रहेका छन् ।

(अ) अभूतकाल (Non-past Tense):

<u>**अनिषेधात्मक**</u>		<u>**निषेधात्मक**</u>	
	धातु+अभूत		**धातु+अभूत+अकरण**
खुस्ता	(खुस्+ता) 'जान्छ'	*खुस्तान*	(खुस्+ता+न) 'जादैन'
चप्ता	(चप्+ता) 'लेख्छ'	*चप्तान*	(चप्+ता+न) 'लेख्दैन'
बीता	(बि+ता) 'दिन्छ'	*बीतान*	(बि+ता+न) 'दिदैन'

(आ) भूतकाल (Past Tense):

<u>**अनिषेधात्मक**</u>		<u>**निषेधात्मक**</u>		
	धातु + भूत	**अकरण + अभूत + अकरण**		
खुची	(खुच्+इ) 'गयो'	*माखन*	(मा+खुच्+न)	'गएन'
चप्ती	(चप्त्+इ) 'लेख्यो'	*माचप्न*	(मा+चप्+न)	'लेखेन'
बी	(बि+-ø) 'दियो'	*माबीन*	(मा+बिA़न)	'दिएन'

२.७ धातुमा लाग्ने केही व्युत्पादक सर्गहरू (Some nominal derivations from verb root)

(अ) **विशेषण** (Adjective) बनाउने प्रत्यय *'-सा'*

जस्तै:	*बुल्सा*	'दौडने'	*खीप्सा*	'पकाउने'	*कुर्सा*	'बोक्ने'
	क्याप्सा	'चिल्ने'	*थाप्सा*	'तौलने'	*बाक्सा*	'चुहिने'

(आ) **क्रियामूल** (Verb root) बनाउने प्रत्यय *'-ना/-नु'*

जस्तै:	*बुल्ना*	'दौडनु'	*खीप्ना*	'पकाउनु'	*चप्ना*	'लेख्नु'
	कुर्ना	'बोक्नु'	*थाप्ना*	'तौलनु'	*फाल्ना*	'भत्काउनु'

(**नोट:** खार्मी, जालपा, बाकुसिला र सप्तेश्वरमा *'ना'* को सट्टामा *'नु'* वा बाक्सिला बाहेक अन्य कतिपय ठाउँहरूमा दुबै रूप (*'नु'* वा *'ना'*) को प्रयोग भएको देखिन्छ ।)

(इ) **नाम** (Noun) बनाउने प्रत्यय *'-दम्/-दो'*

जस्तै:	*ख्रप्दम*	(ख्रप्+दम)	'छोप्ने'
	खीप्दम	(खिप्+दम)	'पकाउने'
	चप्दम	(चप्+दम)	'लेख्ने'
	च्याम्दो	(च्याम्+दो)	'खेलौना'

(ई) **प्रेरणार्थक प्रत्यय** (Causative Suffix) *'-मु'*

	धातु + ना		**धातु + प्रेरणार्थक + ना**	
जस्तै:	*बुल्ना*	'दौडनु'	*बुल्मुना*	(बुल्+मु+ना) 'दौडाउनु'
	कुर्ना	'बोक्नु'	*कुर्मुना*	(कुर्+मु+ना) 'बोकाउनु'
	चर्ना	'तिर्नु'	*चर्मुना*	(चर्+मु+ना) 'तिर्नलगाउनु'

(उ) दुमी भाषामा **द्वित्व** (Reduplication) को प्रयोग पनि त्यतिकै मात्रामा पाइन्छ ।

जस्तै:	*कीम्*	'घर'	*कीम्कीम्*	'घरघरै'
	देल	'गाउँ'	*देलदेल*	'गाउँगावैं'

लाम्दु 'बाटो' *लाम्दुलाम्दु* 'बाटैबाटो'

(ऊ) दुमी भाषामा शब्द निर्माण प्रक्रियामा समास (Compounding) को प्रयोग भएको पाइन्छ।

जस्तै: *तो* (तान) *पुक्सा* (बुन्ने) *खोम्* (ठाउँ) *तोक्खोम* 'तान बुन्ने ठाउँ'

फु (कुखुरा) *सु* (मासु) *फुसु* 'कुखुराको मासु'

पो? (सुँगुर) *चु* (बच्चा) *पोक्चु* 'सुँगुरपाठा'

३. वाक्यविज्ञान (Syntax)

दुमीभाषामा पदक्रम हेर्दा वाक्यमा कर्ता-कर्म-क्रिया (SOV) र पदावलीमा विशेषण-नाम (Adjective-Noun) रहेको देखिन्छ।

जस्तै: *झाराचु-आ ची दाप्नी।* 'सबैजनाले जाँड चाखे।'

झाराचु (सबैजना) *-आ* (-ले) *ची* (जाँड) *दाप्नी* (चाखे)

रीमुक्सा मीनु हल। 'हसाउँने मान्छे आइपुग्यो।'

रीमुक्सा मीनु (हसाउने मान्छे) *हल* (आइपुग्यो)।

यसमा वचनका आधारमा कर्ता र क्रियावीच प्रत्यक्ष सङ्गति रहेको पाइन्छ।

जस्तै: *चु:चु-आ दुदु तुङ।* 'बच्चाले दूध पियो।'

चु:चुनु-आ दुदु तुङ्सी। 'बच्चादुईले दूध पिए।'

चु:चुसु-आ दुदु तुङ्नी। 'बच्चाहरूले दूध पिए।'

यसैगरी, प्रथम र द्वित्तीय पुरुषका क्रियामा सार्वनामीकरण पाइन्छ।

क्र.स.	दुमी	नेपाली
१.	*आङ्आ पुमा प्रीदु।*	मैले फूल टिपैँ।
२.	*इन्चीआ पुमा प्रीची।*	हामी दुईले फूल टिप्यौँ। (समाबेसी)
३.	*इङ्कीआ पुमा प्रेक्की।*	हामीहरूले फूल टिप्यौँ।(समाबेसी)
४.	*उन्चुआ पुमा प्रीचु।*	हाम्दुईले फूल टिप्यौँ।(असमाबेसी)
५.	*उङ्कुआ पुमा प्रेक्कु।*	हामीहरूले फूल टिप्यौँ।(असमाबेसी)
६.	*आनीआ पुमा आप्रीदी।*	तिमीले फूल टिप्यौ।
७.	*आन्चीआ पुमा आप्रीची।*	तिम्दुईले फूल टिप्यौ।
८.	*आनीमुआ पुमा आप्रीस्नी।*	तिमीहरूले फूल टिप्यौ।
९.	*उम्आ पुमा प्रीदी।*	उसले फूल टिप्यो।
१०.	*उन्चीआ पुमा प्रीस्सी।*	उन्दुईले फूल टिपे।
११.	*उनीमुआ पुमा प्रीत्नी।*	उनीहरूले फूल टिपे।